

Petkou, Efi Ch.

Οι μυθικές γυναικείες μορφές και η αναθεώρηση της γυναικείας υποκειμενικότητας στην ποίηση της Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ

Neograeca Bohemica. 2021, vol. 21, iss. [1], pp. [41]-60

ISBN 978-80-11-01324-0

ISSN 1803-6414 (print); ISSN 2694-913X (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/NGB2021-1-3>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/144752>

License: [CC BY-SA 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Οι μυθικές γυναικείες μορφές και η αναθεώρηση της γυναικείας υποκειμενικότητας στην ποίηση της Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ

Έφη Χ. Πέτκου

Neograeca Bohemica | 21 | 2021 | 41-60 | <https://doi.org/10.5817/NGB2021-1-3>

Efi Petkou: The Mythical Female Figures and the Revision of Female Subjectivity in the Poetry of Katerina Anghelaki-Rooke

Katerina Anghelaki-Rooke attempts in her poetry to achieve a pioneering revival of female mythological figures, revising well-known myths. This paper examines how such a revision serves the structuring of a post-surrealist poetic discourse, experiential and body-centered, which liberates the female poetic subject from the dictates of patriarchal poetry, presents a feminine perspective, and redefines female identity and women's stereotypical gender role. Such an approach also includes a comparison of her innovative use of female mythological figures with the way the same figures have been treated by other Modern Greek and European poets.

The paper explains how the subversive review of specific mythical symbols (Iphigeneia, Helen, the Sphinx, Magdalene, Penelope) allows the expression of a multidimensional female psychosynthesis facing the issues of love, life and death, war and peace, poetical art, and tradition, which constitute the main thematic axes of her poetry. Most of the selected mythical symbols function as the poet's alter ego in a meta-feminist era, driving her to attempt the reconstruction of herself. The re-evaluation of mythical elements in her poems reveals internal processes that respond to the need to project a subjective biotheory, reflecting the poet's personal struggle to balance opposing forces while trying to define and interpret the world.

Taking into account the elements that contemporary feminist theory identifies as constituents of “*écriture féminine*”, the investigation focuses mainly on analyzing within several of her poems the experimental attitude towards mythical context and meaning. It also reconsiders the response of specific features of myth to an ambiguous and timeless poetic speech and presents how Anghelaki-Rooke rewrites mythology as a means of challenging dominant male discourses and redefines the mythical method in the context of post-surrealism.

Keywords

Katerina Anghelaki-Rooke, myth, female subjectivity, feminist criticism, post-surrealist poetry

Στην ποίηση της Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ, που εντάσσεται στην ποιητική παραγωγή της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς της «αμφισβήτησης» ή κατ' άλλους της ποιητικής γενιάς του '60 ή του '70,¹ επιχειρείται μια πρωτοποριακή αναβίωση συγκεκριμένων μυθολογικών ή ιστορικών προσώπων με συμβολική διάσταση, με την οποία συντελείται η αναθεώρηση γνωστών μύθων και η ανατροπή του βαθύτερου νοήματός τους.² Η αξιοποίηση γνωστών μυθικών συμβόλων εξυπηρετεί την έκφραση μιας πολύπτυχης γυναικείας ψυχοσύνθεσης που έρχεται αντιμέτωπη κυρίως με τα θέματα του έρωτα και του θανάτου. Έτσι, επιλεγμένοι μυθικοί χαρακτήρες με διαφορετικά χαρακτηριστικά και αλλαγμένη συμπεριφορά καθίστανται φερέφωνα προσωπικών απόψεων της ίδιας της δημιουργού.³ Η αξιοποίηση μύθων όχι μόνο φανερώνει τη διαχρονικότητα των ανθρώπινων καταστάσεων,⁴ αλλά επιπλέον αμβλύνει την ανοικειωτική λειτουργία μιας νεωτερικής ποιητικής γλώσσας, η οποία χαρακτηρίζεται από την ελλειπτικότητα και τις αμφισημίες.⁵

Η ποιήτρια, αναφερόμενη στις μυθικές καταβολές της ποιητικής της, παρατηρεί χαρακτηριστικά: «έφτιαχνα ιδέες και σύμβολα που θα με ξεπερνούσαν... Ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος, ο Μινόταυρος, η Ιφιγένεια, ο Μεγαλέξανδρος ήταν πρόσωπα που τάβαζα να παίζουν το μοναδικό, το άπιαστο, το αδύνατο, το φόβο του θανάτου».⁶ Διακρίνονται, συνεπώς, σε αρκετά ποιήματά της τολμηρές συμβολικές προεκτάσεις στοιχείων αντλημένων από μύθους που διασώζουν οι παιδικές της μνήμες, με τις οποίες γίνεται αντιληπτή η «παρασημία» ή και η «ετεροσημία» σε σχέση με τα μυθικά πρότυπα,⁷ με αποτέλεσμα να πραγματοποιείται η αντιστροφή των μυθικών στερεοτύπων για την έκφραση της προσωπικής της

-
- 1 Για την περιοδολόγηση του έργου της Αγγελάκη-Ρουκ βλ. Kokoris (2008) και Kourtovik (1999: 13).
 - 2 Beaton (1996: 334-343). Για την αξιοποίηση του μύθου στη λογοτεχνία βλ. Siflekis (1994: 94-96).
 - 3 Beaton (1996: 336).
 - 4 Κατά τον Lévi-Strauss (2010: 263), «η εγγενής αξία που αποδίδεται στο μύθο προέρχεται από το ότι τα γεγονότα, τα οποία υποτίθεται ότι εξελίχθηκαν μια δεδομένη στιγμή στο μακρινό παρελθόν, συγκροτούν μια δομή αναλλοίωτη στο παρόν, το παρελθόν και το μέλλον».
 - 5 Shklovsky (1995).
 - 6 Anghelaki-Rooke (1976a). Στα πρόσωπα που αντλούνται από παλιούς μύθους συγκαταλέγονται ακόμη η Πηνελόπη, η Ελένη, η Σελήνη, η Σφίγγα, ενώ στα ιστορικά πρόσωπα η Μαρία Μαγδαληνή, ο Χριστός, ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος, ο Διογένης και η Κλεοπάτρα. Παράλληλα, νέα πρόσωπα με ιδιαίτερα ονόματα, όπως ο Λάφικτος, η Λυπιού, ο Βύτος, η Αλιείη, η Γιαννούσα πρωταγωνιστούν σε νεότευκτους προσωπικούς της μύθους.
 - 7 Για τις έννοιες αυτές και τη σύνδεσή τους με τη μεταλλαγή του μυθικού προτύπου ή την ανατρεπτική αντιστροφή του βλ. Maronitis (2003: 8).

βιοθεωρίας και της υποκειμενικής αγωνίας του θανάτου. Τα ποιήματα αυτά μετατρέπονται έτσι σε διακειμένα γνωστών μύθων, στα οποία με την υιοθέτηση υπερρεαλιστικών τεχνικών επιχειρείται η διογκούμενη τάση προς την αφαίρεση, άμεσα συνυφασμένη με τη δόμηση της μυθικής αφήγησης, όπου κυριαρχεί η απελευθέρωση από κάθε είδους καταναγκαστικό προσανατολισμό και ο ελεύθερος συνειρμός.⁸

Μεταξύ των μυθικών προσώπων που αναβιώνουν στην ποίηση της Αγγελάκη-Ρουκ κυριαρχούν γνωστές γυναικείες μορφές, οι οποίες επιτρέπουν την άρθρωση ενός τολμηρού προσωπικού λόγου που αντιπαλεύει τις παραδομένες αξίες και δομές της ανδροκρατούμενης κοινωνίας προβάλλοντας τη γυναικεία εμπειρία και μια γυναικεία οπτική των πραγμάτων.⁹ Κατά την Ελένη Βακαλό, η «αντιθετική προβολή» των «διατηρημένων» γυναικείων προτύπων-συμβόλων «συμβαδίζει με το ξύπνημα της γυναικείας συνείδησης μέσα σ' ένα περιβάλλον οργανωμένο ακόμη στις βάσεις της πατριαρχικής κοινωνίας».¹⁰ Γι' αυτό και στο ποιητικό έργο της Αγγελάκη-Ρουκ το πρότυπο της άβουλης και άγνωμης γυναίκας, συζύγου και μητέρας, που από την Virginia Woolf χαρακτηρίστηκε ως «άγγελος του σπιτιού»,¹¹ έρχεται σε αντιπαράθεση με τον δημιουργικό ρόλο της γυναίκας-ποιητριάς με αντικομφορμιστική σκέψη.¹²

Στο ποίημα «Η άρνηση της Ιφιγένειας» της πρώτης συλλογής της *Λύκοι και σύννεφα* (1963) η μυθική «βασιλοκόρη» Ιφιγένεια, που χαρακτηρίζεται «φιλική [...] στους ανέμους», αρνείται να θυσιάσει για να γίνει ο πόλεμος. Το ποιητικό υποκείμενο απευθύνεται σε μια ηρωίδα ηλιοφώτιστη («στην κορφή της πλάτης / αβασίλευτος πάντα ένας ήλιος»), που ονειρεύεται τις μέρες της καρποφορίας και απολαμβάνει τις οικιακές χαρές και τις ερωτικές εμπειρίες («Εκεί στο ξύλινο μπαλκόνι σου / θέριευαν τα γεράνια / μεγάλωναν τα σπιτικά πουλιά / κι έπαιζες τα δειλινά με χαϊμαλιά / και ιστορίες αγάπης»)¹³.

Το μυθικό σύμβολο της υποταγμένης στην πατρική εξουσία κόρης αντλείται από έναν κατεξοχήν πατριαρχικό μύθο, ο οποίος εκφράζει τον εξουσιαστικό ανδρικό λόγο και τη φίμωση του θηλυκού υποκειμένου, που οδηγείται αναντίρρητα στη θυσία για να γίνει ο πόλεμος. Η άρνησή της ισοδυναμεί με την αντίσταση στην επιβεβλημένη πατριαρχική σκέψη και την τολμηρή έκφραση της δικής της ενάντιας και αντιπολεμικής γυναικείας φωνής. Στο ποίημα εκτίθενται αναλυτικά

8 Lévi-Strauss (1973: 473).

9 Βλ. Anghelaki-Rooke (1990).

10 Vakalo (1976: 104).

11 Woolf (1999: 46).

12 Για τον ασυμβίβαστο χαρακτήρα της γυναικείας ταυτότητας με τη λογοτεχνική δημιουργία βλ. Douka-Kampitoglou (1997: 159-160).

13 Anghelaki-Rooke (2014: 28).

οι λόγοι της άρνησής της, οι οποίοι συνιστούν ένα είδος αντιπολεμικής διακήρυξης, στην οποία προβάλλονται τα αγαθά της ειρήνης:

*Αρνήθηκε η Ιφιγένεια.
Για την αγάπη έλεγε
για τη γλυκιά καρδιά
για ειρηνικές πολίχνες
να φροντίσουμε τα καρποφόρα
τις βροχές να δεχτούμε στην ώρα τους
για τις βοσκές
για τους Αγγέλους.*

*[...] Να μη φτάσουν οι πολεμιστές·
να ομορφύνουν τα κάστρα
απ' τον κισσό
να τρανέψουν τα παιδιά.
Για τη χαρά είπε
κι ανέθηκε στους ουρανούς.¹⁴*

Εκτός από την Ιφιγένεια μια άλλη γνωστή μυθική ηρωίδα, πηγή έμπνευσης άφθονων ποιημάτων ξένων και ελληνικών,¹⁵ η Ελένη, εμφανίζεται στο ίδιο ποίημα σ' έναν ρόλο μη αναμενόμενο, που αντιβαίνει στις φεμινιστικές διακηρύξεις («και την Ελένη βρήκαν ταπεινή / να ετοιμάζει το δείπνο»)¹⁶. Δεν εγκαταλείπει την οικογενειακή εστία της, παραμένει πιστή και ταπεινή, προσηλωμένη στα συζυγικά της καθήκοντα, ακολουθώντας έναν διαφορετικό τρόπο ζωής, που

14 'Οπ.π., 30.

15 Για τη διαφορετική συμβολική φόρτιση του μυθικού αυτού προσώπου βλ. Spentzou (2006) και Broze et al. (2003), ενώ για την αξιοποίηση πτυχών του αρχαιοελληνικού μύθου της Ελένης στη νεοελληνική ποίηση βλ. Varelas (2001). Η Ελένη παρουσιάζεται ως απαράμιλλο πρότυπο γυναικείας ομορφιάς σε ποιήματα των Παλαμά, Σικελιανού, Σκίπη, Δικταίου, Παναγιωτόπουλου και Καζαντζάκη, σε μερικά από τα οποία μετατρέπεται και σε σύμβολο της Μεγάλης Ιδέας ή του πνεύματος, ενώ προσεγγίζεται με διαφορετική εστίαση ή ακόμη και με εντελώς ανατρεπτικό τρόπο από ορισμένους νεωτερικούς ποιητές, όπως είναι ο Βάρναλης (*Το φως που καίει, Το ημερολόγιο της Πηνελόπης*), ο Σεφέρης («Ελένη»), ο Ρίτσος (*Η Ελένη*), ο Ελύτης (*Μαρία Νεφέλη*) και ο Σινόπουλος («Πάρις», *Ελένη*), οι οποίοι επιχειρούν συνειδητά την απομάκρυνση από το μυθικό πρότυπο ή ακόμη και την αρνητική σημασιοδότησή του. Για τη συμβολοποίηση της Ελένης του αρχαιοελληνικού μύθου βλ. ακόμη Backès (1984), Gumpert (2001) και Blondell (2013).

16 Anghelaki-Rooke (2014: 31).

απέχει από αυτόν της άπιστης και ανεύθυνης γυναίκας. Έτσι, η αφορμή για έναν πόλεμο παύει πλέον να υφίσταται και ο πόλεμος αναβάλλεται. Παρόμοια, και στα ποιήματα του Κ. Χαραλαμπίδη «Παρθένος Ελένη», «Παλινωδία» και «Στο παλάτι του Πρωτέα» επιδιώκεται ο καθαρισμός της Ελένης, η αναίρεση της ενοχής της και η αναστροφή της αρνητικής της εικόνας, όπως και η αμφισβήτηση της αναγκαιότητας του πολέμου.¹⁷

Η ανατρεπτική αναπαράσταση της μυθικής Ελένης που επιχειρείται στο ποίημα από την Αγγελάκη-Ρουκ απαλλάσσει την πρωταγωνίστριά της από οποιαδήποτε ευθύνη και αποκλείει τον αρνητικό χαρακτηρισμό της ως αξιόμепτης πόρνης, όπως διαπιστώνεται στην ποίηση του Κ. Βάρναλη.¹⁸ Ο ενάρετος ρόλος της αποκαλύπτει τη γυναικεία οπτική έναντι του πολέμου, υποδηλώνοντας την παρώδηση των αιτιών κάθε πολέμου σε μια περίοδο που ο απόηχος της φρίκης των δύο παγκοσμίων πολέμων δεν έχει εκλείψει και το κύρος των ιδανικών έχει αμφισβητηθεί σοβαρά μετά τα τραυματικά γεγονότα του Εμφυλίου και του κυπριακού αγώνα. Είναι εμφανής η συνομιλία της ποιήτριας με τον Γ. Σεφέρη, ο οποίος, υιοθετώντας την ευριπίδεια και στησιχόρεια εκδοχή του μύθου στο ποίημά του «Ελένη» (1955), καθιστά τη μυθική ηρώιδα σύμβολο της ματαιοπονίας των πολεμικών αγώνων και των αλόγιστων συνεπειών τους,¹⁹ αλλά και με τον Γ. Ρίτσο, που στον ποιητικό μονόλογό του *Η Ελένη* (1970) προχωρεί στην απομυθοποίησή της ως προτύπου της γυναικείας ομορφιάς, προβάλλοντας την παρακμή και τη φθορά που επιφέρει το πέρασμα του χρόνου και τονίζοντας τη ματαιότητα των ανθρωπίνων σ' ένα έκδηλο κλίμα πεσιμιστικού ηρωισμού.²⁰

Η Ελένη, ένα μυθικό πρόσωπο «που πέρασε από διάφορες φάσεις μυθοποίησης και απομυθοποίησης»,²¹ επανεμφανίζεται και αργότερα στο ομότιτλο πεζό ποίημα «Η Ελένη» της συλλογής *Ενάντιος έρωτας* (1982) της Αγγελάκη-Ρουκ ως υπαίτια για το «δράμα της εμορφιάς» που έχει ζήσει ο Μενέλαος («Μες στα άγαρμπα, πορφυρά του παντελόνια πλέει το πέος του σαν ψάρι σε μολυσμένα ύδατα»).²² Ωστόσο, το ποιητικό υποκείμενο δεν αποποιείται τον έρωτα, αλλά προβάλλοντας την αναγκαιότητά του και θεωρώντας τον πράξη προστασίας από τον απειλητικό κόσμο, εύχεται «να την είχε φτιάξει αυτός την Ελένη κι ας ήταν ένα ποίημα μόνο», εξισώνοντας με τον τρόπο αυτό την ποιητική περιγραφή με την ερωτική πράξη.

Στη συλλογή *Ποιήματα '63-'69* (1971), πραγματοποιείται στα ποιήματα της ενότητας «Ο Μεγαλέξαντρος» μια απροσδόκητη θεώρηση των επιτευγμάτων

17 Christodoulidou (2019: 30-33 και 38-39).

18 Varelas (2001: 336).

19 Βλ. Krikos-Davis (1979).

20 Βλ. Gritsi-Milliex (1981), Giatromanolakis (1998) και Prevelakis (1992: 439).

21 Charalampidis (2009).

22 Anghelaki-Rooke (2014: 226).

του Θρυλικού στρατηλάτη και κατ' επέκταση της μεγαλειώδους ζωής του. Σε ορισμένα από τα ποιήματα της ενότητας αυτής αναφέρεται και η μυθική Σφίγγα, η οποία συνδέεται με τον μύθο των Λαβδακιδών και συγκεκριμένα του Οιδίποδα και εμφανίζεται σε πολλά αρχαιόθεμα ή αρχαιόμυθα ποιήματα,²³ ελληνικά και ξένα.²⁴ Εμφανίζεται να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στο ποίημα με τίτλο «Ο Μεγαλέξαντρος και η Σφίγγα», στο οποίο αποτελεί αντικείμενο ενός υπαρξιακού προβληματισμού η αινιγματική αποτίμηση μιας ζωής λαμπρής και νικηφόρας που έχει ωστόσο αναπόφευκτο τέλος, καθώς τίθεται κατ' επανάληψη το βασανιστικό ερώτημα αν οι πολλαπλές και συνεχείς κατακτήσεις του Μεγαλέξαντρου ήταν αποτέλεσμα σοφίας ή τρέλας («Σφίγγα στριφογυρίζει μέσα μου / [...] Σοφία ή τρέλα / ήταν λοιπόν το ερώτημα. / [...] Διηγούμαστε... / πόσα γίνανε, [...] τι ήταν ο Μεγαλέξαντρος / τρέλα ή σοφία; / [...] Στα πεύκα περπατήσαμε / σήμερα το πρωί, / εγώ κι η Σφίγγα. / [...] Για τα ερωτήματα / είπαμε κάτι το κοινό, / πως δε νικούν το θάνατο, / για τις εκστρατείες / κάτι παλιό, / πως δε νικούν το χρώμα»)²⁵ Με την ανάκληση του τερατόμορφου αυτού μυθικού όντος, που εμφανίζεται στο συγκεκριμένο ποίημα ως συνοδοιπόρος και alter ego του ποιητικού υποκειμένου, επιχειρείται η προβολή μιας γυναικείας αντιεξουσιαστικής θεώρησης της ζωής, στο πλαίσιο της οποίας η κατάληξη της ανθρώπινης ζωής στον θάνατο παρουσιάζεται ως μοναδική απάντηση στον γρίφο της ανθρώπινης ζωής.

Με τις επόμενες συλλογές *Μαγδαληνή το μεγάλο θηλαστικό* (1974) και *Τα σκόρπια χαρτιά της Πηνελόπης* (1977), η Αγγελάκη-Ρουκ περνά σε μια δεύτερη ωριμότερη ποιητική φάση, στην οποία, διατηρώντας σταθερά το θεματικό δίπολο του έρωτα και του θανάτου,²⁶ ενσαρκώνει πλέον γυναικεία μυθικά ή ιστορικά πρόσωπα που αναζητούν «την αλήθειά» τους αντιβαίνοντας στους γνωστούς μυθικούς

23 Για τη διάκριση ανάμεσα σε αρχαιόθεμα ή αρχαιόμυθα ποιήματα βλ. Maronitis (2003 και 2007: 188).

24 Σημειώνουμε ενδεικτικά τα ποιήματα: «Οιδίπους» του Κ. Π. Καβάφη, «Σφίγγα» της Μελισσάνθης, «Παραλλαγή» του Γ. Ρίτσου, «Στους δρόμους τους βιοτικούς» του Ν. Εγγονόπουλου, «Αντιγόνης υπέρ Οιδίποδος» του Ντ. Χριστιανόπουλου, «Η Σφίγγα» της Χλόης Κουτσουμπέλη, «Sphinx» του Ralph Waldo Emerson, «The Sphinx» του Oscar Wilde και «Sphinx» του José M. Heredia. Βλ. και Polychronakis (2010), όπου γίνεται λόγος για την αξιοποίησή του συμβόλου της Σφίγγας από ορισμένους νεοέλληνες ποιητές.

25 Anghelaki-Rooke (2014: 81-82).

26 Ο έρωτας αποτελεί το κύριο θεματικό άξονα της ποίησης της Αγγελάκη-Ρουκ, καθώς το «έντονο ερωτικό στοιχείο που διατρέχει τα ποιήματά της δεν σταματά ποτέ στην επιφάνεια, προχωρεί σε βάθος και λειτουργεί σε συνάρτηση με άλλα προβλήματα της ύπαρξης», ενώ μέσα από τις διάσπαρτες υπερρεαλιστικές εικόνες στα ποιήματά της γίνεται φανερή η σύνδεση του ζωογόνου έρωτα και της παρηγορητικής στροφής στη φύση με την ανάγκη υπέρβασης του φόβου του θανάτου. Βλ. Douka-Kampitoglou (1998: 160).

ρόλους τους και επιχειρεί μέσω αυτών τον αυτοπροσδιορισμό της, όπως ομολογεί και η ίδια: «Χρόνια πολλά ταξίδευα με μύθους. Κι έπειτα σιγά σιγά άρχισα να κατεβαίνω προς το χώμα και σαν αερόστατο κάθησα μαλακά στο γρασίδι. Τώρα η Μαγδαληνή ή η Πηνελόπη είμαι εγώ με άλλο όνομα».²⁷

Η Μαγδαληνή,²⁸ ένα ακόμη γυναικείο μυθικό σύμβολο, προερχόμενο όχι από κάποιον άλλο αρχαιοελληνικό μύθο, αλλά από τον χριστιανικό μύθο, αξιοποιείται από την Αγγελάκη-Ρουκ για να πραγματευτεί το ζήτημα του ανεκπλήρωτου έρωτα. Στο ποίημά της «Μαγδαληνή το μεγάλο θηλαστικό» η ποιήτρια αποκαθλώνει το συγκεκριμένο μυθικό πρόσωπο από το στερεοτυπικό πλαίσιο του, για να ομολογήσει έναν σχεδόν υπερβατικό έρωτα που επιβιώνει παρά τη φθορά του χρόνου ή την έλευση του θανάτου και εξασφαλίζει εν τέλει την αθανασία. Η Μαγδαληνή παρουσιάζεται ως μια πόρνη, «φαρμακωμένη απ' τον τόσο σπόρο», που έχει συνειδητοποιήσει τη θνητότητά της και ως θηλαστικό προβαίνει στον αέναο μηρυκασμό του μάταιου ρόλου της στο πλαίσιο της σύντομης και ανούσιας ζωής της:

*Τίποτα δεν θ' αποδείξω
με τη ζωή μου
γι' αυτό και σε ερωτεύτηκα
θηλαστικό μιας προϊστορίας
που θα 'ρθει
φαρμακωμένη απ' τον τόσο σπόρο
μηρυκάζω τα μάτια λόγια του ρόλου μου
- πάντα πως θα πεθάνω σε λίγα χρόνια παίζω -
γι' αυτό και σ' ερωτεύτηκα.
Ο χρόνος μας είναι μετρημένος
θα επιζήσουμε κι οι δυο μετά την αποκαθήλωση
εγώ σέρνοντας χρονοφαγωμένο το σώμα
κι εσύ με λάμψη πάντα
μεσ' απ' τα βαθιά, μωρουδίστικα
τραγούδια του Μεσσία [...]*²⁹

27 Anghelaki-Rooke (1976a).

28 Για τις άφθονες και διαφορετικές απεικονίσεις της Μαγδαληνής στη νεοελληνική ποίηση βλ. Kefalea (2016) και για τον μύθο της Μαγδαληνής στη λογοτεχνία του 20^{ου} αι., στην Ελλάδα και τη Γαλλία βλ. Domakini (2019). Αναφέρουμε ενδεικτικά τα ακόλουθα ποιήματα: «Η Μαγδαληνή» του Κ. Βάρναλη, «Μαγδαληνή» του Ν. Καζαντζάκη, «Μπροστά σε μια Μαγδαληνή» του Κ. Καρυωτάκη, «Μαγδαληνή» του Ντ. Χριστιανόπουλου, «Η λύτρωση της Μαγδαληνής» της Κ. Δημουλά.

29 Anghelaki-Rooke (2014: 116).

Η μυθική μορφή, ωστόσο, που εμπνέει περισσότερο την Αγγελάκη-Ρουκ και μεταπλάθεται στα ποιήματά της είναι αυτή της ομηρικής Πηνελόπης,³⁰ αναπαραστάσεις της οποίας εντοπίζονται σε αρκετά νεότερα λογοτεχνικά κείμενα, συχνά συνδεδεμένες με τον μύθο της γυναικότητας που βασίζεται στη γυναικεία πίστη και αφοσίωση και σε μία παθητική και αντιπολεμική στάση ζωής.³¹ Διακρίνονται, ωστόσο, και πολλά άλλα λογοτεχνικά κείμενα στα οποία πραγματώνονται τολμηρές απόπειρες αναθεώρησης του μύθου αυτού, όπως συμβαίνει στο ποίημα «Πηνελόπη Οδυσσέως» (1999) του Κ. Χαραλαμπίδη,³² στη «σατιρική μυθιστορία» *Το ημερολόγιο της Πηνελόπης* (1946) του Κ. Βάρναλη, στα μυθιστορήματα *Σπασμένες ψυχές* (1909) του Ν. Καζαντζάκη και *Το μυστικόν της Πηνελόπης* (1920) του Nicolas Ségur (Ν. Επισκοπόπουλου),³³ αλλά και σε ορισμένα ξενόγλωσσα λογοτεχνικά έργα, όπως π.χ. στα ποιήματα “*Penelope Serves Odysseus Breakfast*” (2000) της Karen Bjarneby και “*Homecoming*” (1978) της Martha Collins, στα ποιήματα της συλλογής *Penelope’s Confession* (2007) της Gail Holst-Warhaft ή στα μυθιστορήματα των J. Joyce *Ulysses* (1922),³⁴ Oriana Fallaci *Penelope alla guerra* (1962), Silvana La Spina *Penelope* (1998), Annie Leclerc *Toi, Pénélope* (2001) και Margaret Atwood *The Penelopiad* (2005).³⁵

30 Για το θέμα αυτό βλ. Giannakopoulou (2021).

31 Ενδεικτική αναφορά μπορεί να γίνει στα ποιήματα «Πηνελόπη» (1904) του Κ. Παλαμά, «Πηνελόπη» (1927) της Δώρας Μοάτσου, «Η απόγνωση της Πηνελόπης» (1968) του Γ. Ρίτσου, “*Penelope*” (1928) της Dorothy Parker και “*Penelope Writes*” (1981) της Katha Pollitt.

32 Στο συγκεκριμένο ποίημα η Πηνελόπη, κυριευμένη από τη ζήλια για τη Ναυσικά, εκδηλώνει βίαιη και εκδικητική συμπεριφορά απέναντι στον νοστήσαντα Οδυσσέα, ενώ η στάση της συγκλίνει περισσότερο με αυτή του μυθικού προτύπου στο ποίημα του Χαραλαμπίδη «Η Πηνελόπη αναγνωρίζει τον Οδυσσέα» (2000). Βλ. Christodoulίδου (2019: 73–80).

33 Για την παρουσία της Πηνελόπης στα προαναφερόμενα ελληνικά πεζογραφήματα ως δυναμικής συμβίας του βασιλιά Οδυσσέα με ισχυρή βούληση και «πολυπράγμονα ερωτισμό» βλ. Kastrinaki (2003 και 2005). Για τη ποικιλότητα και συχνά ανατρεπτική νοηματοδότηση του μυθικού αρχέτυπου της Πηνελόπης βλ. Mactoux (1975), Arthur-Katz (1991) και Hall (2008).

34 Για τις αντιδράσεις απέναντι στην Molly – Πηνελόπη του J. Joyce βλ. Clayton (2004: 86–87).

35 Τα ξενόγλωσσα ποιήματα που επισημαίνονται πρόκειται να κυκλοφορήσουν μεταφρασμένα στα ελληνικά από την Α. Καστρινάκη σε κριτικό μελέτημά της υπό έκδοση από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης με τίτλο *Η Πηνελόπη και οι μεταμορφώσεις της (τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα)*. Σε αρκετά από τα ξενόγλωσσα μυθιστορήματα που είναι γραμμένα από γυναίκες συγγραφείς πραγματοποιείται η επανεγγραφή του μυθικού αρχέτυπου με μια φεμινιστική προοπτική, που επιτρέπει τη διεύρυνση της έννοιας της θηλυκότητας και του ρόλου της γυναικείας ταυτότητας. Βλ. και Dell’Abate-Çelebi (2016) για τη διαφορετική αναθεώρηση του μύθου της γυναικότητας σε ορισμένα από τα συγκεκριμένα μυθιστορήματα.

Και στην περίπτωση της Αγγελάκη-Ρουκ πραγματοποιείται σε τρία ποιήματά της («Λέει η Πηνελόπη», «Οι μνηστήρες», «Η άλλη Πηνελόπη») η ανατροπή του γνωστού από τον ομηρικό μύθο ρόλου της Πηνελόπης, αυτού της πιστής σύζυγου που περιμένει υπομονετικά τον σύζυγό της, επιβιώνοντας στο περιθώριο. Η ηρωίδα γίνεται πλέον σύμβολο της γυναίκας που παύει να ετεροκαθορίζεται και αυτονομείται,³⁶ αποκτά τη δική της φωνή και τολμά να ανασυγκροτήσει τη ζωή της μέσω του ποιητικού λόγου που αρθρώνεται στα συγκεκριμένα ποιήματα και σε άλλα ποιήματα της συλλογής *Τα σκόρπια χαρτιά της Πηνελόπης* (1977),³⁷ τα οποία αποκαλύπτουν τη μαεστρία της γυναίκας-ποιήτριας «να συμβολίζει πολλά πράγματα ταυτοχρόνως ή και την ίδια τη διαδικασία της μεταμόρφωσης».³⁸

Η Πηνελόπη της Αγγελάκη-Ρουκ, που βιώνει την ερωτική στέρηση, περνά το διάστημα της μακρόχρονης αναμονής του Οδυσσέα όχι υφαίνοντας στον αργαλειό, αλλά γράφοντας, επιδιώκοντας την «τέλεια έκφραση» και αποτυπώνοντας στο χαρτί τη «φυσική οδύνη του σώματος».³⁹ Αποποιείται τις στερεοτυπικές γυναικείες ασχολίες εντός του σπιτιού και επιζητά να εκφράσει τη δημιουργικότητά της και να αναγνωριστεί στο πεδίο της τέχνης, καταγγέλλοντας έμμεσα κάθε είδους προκαταλήψεις εναντίον της «γυναικείας γραφής» και διεκδικώντας, όπως η Η. Cixous, το δικαίωμα στην έκφραση της γνώμης και στην άρθρωση του δικού της λόγου, όπως άλλωστε δηλώνει φανερά και ο τίτλος του ποιήματος «Λέει η Πηνελόπη».⁴⁰

Στο ίδιο ποίημα, όπου είναι εμφανή τα ίχνη της αυτοαναφορικότητας, σχολιάζεται η ίδια η πράξη της γραφής, η οποία παρομοιάζεται με αυτήν της ύφανσης.⁴¹ Η συγγραφική δραστηριότητα, που δηλώνεται και στον τίτλο της συλλογής, περιγράφεται ως μια ανοικτή, ατελείωτη διαδικασία, η οποία έχει επισημανθεί ότι χαρακτηρίζει τη γυναικεία γραφή,⁴² προϋποθέτει πολλαπλές διακοπές και

36 Ο αργαλειός της Πηνελόπης έχει αξιοποιηθεί ως μεταφορά για την προτροπή των γυναικών της μέσης ηλικίας να ξηλώσουν το υφαντό - σύμβολο του πρώτου μισού της ζωής τους και να προχωρήσουν σε μια νέα, τελείως διαφορετική ζωή. Βλ. Clark - Schwiebert (2001).

37 Constantine (2009).

38 Van Dyck (2002: 175).

39 Η σωματοκεντρικότητα της ποίησής της επιβεβαιώνεται σε πολλούς στίχους της και ομολογείται ανοιχτά από την ποιήτρια σε συνέντευξή της: «Αυτό που εγώ θα μετουσιώσω σε ποίηση ή σε απελπισία πρέπει πρώτα να περάσει από το σώμα μου». Βλ. Stathogiannis (2004: 13) και Garantoudis (2014).

40 Cixous (2006: 225).

41 Υπενθυμίζεται η θεώρηση του κειμένου από τον Roland Barthes ως «υφαντού παλαιότερων αναφορών» (1977: 146) και της κειμενικότητας ως «ύφανσης φωνών» (1974: 20-21).

42 Reuter (2014: 154).

διορθώσεις, καθώς και την τραυματική αποκοπή από κάθε σωματική ή σαρκική εκδήλωση, προκειμένου να καταστεί δυνατή η αφηρημένη, συμβολική σκέψη και μια άρτια και γνήσια καλλιτεχνική έκφραση. Η Πηνελόπη προσπαθεί να μετατρέψει τη νοσταλγία της για τον Οδυσσέα κατά το διάστημα της απουσίας του σε αυτοδυναμία, ποιητική έμπνευση και δημιουργία:

Δε θα 'σαι ποτέ εδώ
 [...] Η εκλεκτή καρδιά σου
 – εκλεκτή γιατί τη διάλεξα –
 θα 'ναι πάντα αλλού
 κι εγώ με λέξεις θα κόβω
 τις κλωστές που με δένουν
 με τον συγκεκριμένο άντρα
 που νοσταλγώ
 όσο να γίνει σύμβολο Νοσταλγίας ο Οδυσσέας
 και ν' αρμενίζει τις θάλασσες
 στου καθενός το νου.⁴³

Το γυναικείο ποιητικό υποκείμενο που πρωταγωνιστεί φαίνεται να προκρίνει την τέχνη έναντι της ζωής, εκφράζοντας την ανάγκη να αναγνωριστεί η καλλιτεχνική αξία της τέχνης του.⁴⁴ Παράλληλα, στο ποίημα υποδηλώνεται μια νέα αντιστροφή του ρόλου της μυθικής Πηνελόπης από παθητικό σε ενεργητικό και ουσιαστικό, καθώς παρουσιάζεται όχι να υφαίνει για να κερδίσει πολύτιμο χρόνο για την επιστροφή του Οδυσσέα και να διατηρήσει ζωντανή τη μνήμη του,⁴⁵ αλλά να γράφει ποίηση για να απαλλαγεί από τα δεσμά της νοσταλγίας και της επακόλουθης εξάρτησης από έμφυλες εξουσιαστικές σχέσεις.

Στο συγκεκριμένο ποίημα «η σχέση ανάμεσα στη αφήγηση και την ύφανση, τη γραφή και την κλωστή είναι πρόδηλη»,⁴⁶ ενώ υποδηλώνεται ο αγώνας για την απελευθέρωση της γυναικείας γραφής από τη χειραγώγηση που ασκούν τα πρότυπα της ανδρικής ως επί το πλείστον ποιητικής παράδοσης.⁴⁷ Ο παραλληλισμός της εκφοράς του γυναικείου λόγου με την ύφανση συνδέεται, επίσης, με την επιλογή της ποιήτριας να αξιοποιήσει τη μυθική μέθοδο, καθώς, όπως

43 Anghelaki-Rooke (2014: 153–154).

44 Για την παρόμοια στάση πολλών γυναικών συγγραφέων απέναντι στο δίλημμα τέχνη ή ζωή βλ. Kastrinaki (2004).

45 Γι' αυτή την αναθεώρηση του ρόλου της Πηνελόπης στο οδυσσειακό έπος βλ. Papadopoulou-Belmehdi (1994: 170).

46 Liapi (2017: 74).

47 Βλ. για το θέμα αυτό Anghelaki-Rooke (1983).

υποστηρίζει η Carolyn Heilbrun, στους παλιούς μύθους «η ύφανση ήταν ο λόγος των γυναικών, η γλώσσα τους, η ιστορία τους», ένας τρόπος να σταματήσουν να σιωπούν και να μιλήσουν «για να αποκαλύψουν και για να αντισταθμίσουν την ανδρική βία». ⁴⁸

Στις επόμενες συλλογές της σε μια σειρά ποιημάτων ποιητικής στα οποία θεματοποιείται η ποιητική έμπνευση και δημιουργία η Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ απομακρύνεται από τα μυθολογικά προσώπια συνδέτοντας έναν δικό της προσωπικό μύθο, ⁴⁹ όπως αποκαλύπτει χαρακτηριστικά η ίδια: «Αντέχω να δω τον εαυτό μου ως μύθο. Δεν χρειάζεται να λέω “Πηνελόπη”. Λέω στο μυαλό μου “Κατερίνα” και γράφω στο χαρτί “εγώ”». ⁵⁰ Ωστόσο, η αγαπημένη της Πηνελόπη επανεμφανίζεται και ταυτίζεται πλέον με το γυναικείο ποιητικό υποκείμενο. Στο ποίημα «Οι μνηστήρες» της ομότιτλης συλλογής (1984) ο μοναχικός χρόνος της αναμονής του Οδυσσέα γίνεται χρόνος αυτοσυνειδησίας της μυθικής ηρωίδας («Περιμένοντας φτάνω στην ουσία / του εαυτού μου»), ενόσω αποκλεισμένη στον γυναικωνίτη χειραγωγείται από τους μνηστήρες, μολονότι προλέγει την επικείμενη σφαγή τους («Μές’ απ’ τη γρίλια / κομμένοι φέτες συνεδριάζουν / οι μνηστήρες της σιωπής μου / οργανώνουν τη ζωή μου / σαν βεγγέρα / κι ανεβαίνει ως τα πάνω πατώματα»). ⁵¹

Σε ένα άλλο μεταγενέστερο ποίημα της όψιμης συλλογής *Ωραία έρμος η σάρκα* (1995) με τον τίτλο «Η άλλη Πηνελόπη», η ποιήτρια, μέσα από ένα διαφορετικό προσώπιο της Πηνελόπης, προβαίνει σ’ ένα είδος μετα-ερωτικού απολογισμού, επιχειρώντας να αποτινάξει κάθε είδους εξάρτηση και να κατακτήσει την πνευματική αυτοδυναμία της. Αναλογίζεται «τους φτιαχτούς ορίζοντες» της «γλυκερής αγάπης» και συνειδητοποιεί τον συγχρωτισμό του έρωτα με τον πόνο. Εν τέλει, καταλήγει ν’ απαρνηθεί ολότελα τον έρωτα και όλες του τις χαρές, επιθυμώντας να απαλλαγεί από τον πόνο:

*Μας εξηγεί πως δεν ήταν από προσήλωτη
στην ιδέα «Οδυσσέας»
που άφηνε τους μνηστήρες χρόνια*

48 Heilbrun (1990: 103).

49 Στις ποιητικές συλλογές *Ο θρίαμβος της σταθερής απώλειας* (1978), *Ενάντιος έρωτας* (1982) και *Οι μνηστήρες* (1984), όπως επισημαίνει η Α. Σουλογιάνη, το «διαχρονικό Εγώ» έρχεται αντιμέτωπο με τον έρωτα και τον θάνατο και σκιαγραφείται η σχέση του με τον εαυτό του και με τους άλλους, βλ. Soulogianni (1998: 84), ενώ σε πολλά ποιήματα αποτυπώνεται η αγωνιώδης εμπειρία της ποιητικής δημιουργίας από την ποιήτρια.

50 Stathogiannis (2004: 13).

51 Anghelaki-Rooke (2014: 163–164).

να περιμένουν στο προαύλιο
των μυστικών συνηθειών του κορμιού της.

[...] Κι η Πηνελόπη που ακούει τώρα
την υποβλητική μουσική του φόβου
τα κρουστά της παραίτησης
[...] νεύει όχι, όχι, όχι άλλο έρωτα
όχι άλλο μιλιές και ψιθυρίσματα
αγγίγματα και δαγκώματα
φωνούλες στα σκοτάδια
μυρωδιά από σάρκα που καίγεται στο φως.
Ο πόνος ήταν ο μνηστήρας ο πιο εκλεκτός
και του 'κλεισε την πόρτα.⁵²

Η αποστασιοποίηση από τον έρωτα και τον πόνο πραγματοποιείται, ακριβώς «γιατί εμποδίζεται η τέλεια έκφραση / όταν πιέζετ' από πόνο το μέσα».⁵³ Η Πηνελόπη της Αγγελάκη-Ρουκ δεν επιδιώκει απλώς «την προβολή της γυναικότητας μέσω της ύφανσης και τη δικαίωση της γυναικείας δημιουργίας», αλλά καταρρίπτει το στερεότυπο της συναισθηματικά εύθραυστης και πνευματικά εξαρτημένης γυναικείας φύσης,⁵⁴ χωρίς αυτό να συνεπάγεται και την αναίρεση της εσωτερικότητας που χαρακτηρίζει τη γυναικεία γραφή και ομολογείται από την ποιήτρια: «Η γυναίκα ξεκινάει από μέσα και κοιτάει έξω, είναι μέσα στο σπίτι και κοιτάει τη φύση, ξεκινάει η σκέψη της από μια ανάλυση εσωτερική, απλώνεται μετά σιγά σιγά προς τα έξω κι αγκαλιάζει τον κόσμο».⁵⁵

Εξάλλου, η εσωτερικότητα αυτή συνδέεται στενά με τη σωματοκεντρικότητα της ποιητικής της,⁵⁶ δεδομένου ότι είναι εμφανής η επικέντρωση όχι απλώς στο σώμα και στην αίσθηση της αφής,⁵⁷ αλλά σ' ένα σώμα που «ενδιαφέρει, φυσικά, σαν εσωτερική ορμή κι έκφραση προς τα έξω αυτού που γίνεται μέσα, κι όχι σαν είδωλο στον καθρέφτη».⁵⁸ Το «ατελές» σώμα, που γίνεται μέσο αντίστασης

52 'Οπ.π., 368-370.

53 'Οπ.π., 153.

54 Liapi (2017: 91-92).

55 Anghelaki-Rooke (1991: 82).

56 Η ίδια η ποιήτρια, άλλωστε, δηλώνει στην αρχή της πρώτης συλλογής της *Λύκαι και σύννεφα*: «Το σώμα μου έγινε η αρχή ενός ταξιδιού». Για το θέμα της σωματοποιημένης γραφής της Αγγελάκη-Ρουκ βλ. Belezinis (1982), Bohandy (1994) και Van Dyck (2002).

57 Dokou - Sakelliou-Schultz (2000). Για τη σωματοκεντρικότητα της γυναικείας γραφής, που σχολιάζεται από τη φεμινιστική κριτική βλ. Cixous (2006), Zaitkin (2011), Robbins (2000) και Jones (1989).

58 Anghelaki-Rooke (1990: 26, 32).

στις πατριαρχικές δομές, χαρτογραφείται λεπτομερώς στα ποιήματά της.⁵⁹ Μεταπλάθονται έτσι ποιητικά πρωτίστως οι σωματικές αντιδράσεις στα εξωτερικά ερεθίσματα, ενώ προσδίδονται συμβολικές προεκτάσεις σε διάφορα μέλη ή σημεία του γυναικείου σώματος, όπως και σε ζώα θηλυκού γένους.

Η Πηνελόπη γίνεται συνεπώς στην ποίηση της Αγγελάκη-Ρουκ ένα *alter ego* της γυναίκας-ποιήτριας που παύει να μένει σιωπηλή, τολμά να αντιταχθεί σε παραδομένες αξίες της ανδρικής ποιητικής παράδοσης και επιζητά να διαμορφώσει μια χειραφετημένη ποιητική ταυτότητα. Όπως εύλογα παρατηρεί ο Christopher Robinson,⁶⁰ η επαναχρησιμοποίηση γυναικείων μυθικών συμβόλων και η ανατρεπτική επανερμηνεία γνωστών μύθων έχει πραγματοποιηθεί τόσο από την Αγγελάκη-Ρουκ όσο και από ορισμένες άλλες Ελληνίδες ποιήτριες, όπως η Ρίτα Μπούμη-Παπά, η Μελισσάνθη, η Ζωή Καρέλλη, η Κική Δημουλά, αλλά και πολλές ξένες με σκοπό την προβολή της γυναικείας οπτικής, την αναθεώρηση της γυναικείας υποκειμενικότητας και τον επαναπροσδιορισμό της γυναικείας ταυτότητας, όπως και του στερεότυπου έμφυλου ρόλου της γυναίκας. Όπως και άλλες γυναίκες συγγραφείς, η Αγγελάκη-Ρουκ εμπλέκεται σε μια διαδικασία αναδιαμόρφωσης μυθικών αρχετύπων, για να ανταποκριθεί σε σύγχρονα ζητήματα ηθικής της γυναικείας υποκειμενικότητας και να επιχειρήσει ουσιαστικά την ανακατασκευή του εαυτού της.⁶¹

Η επιστροφή της, ωστόσο, στη μυθολογική παράδοση πραγματοποιείται, σύμφωνα με την Karen Van Dyck, κυρίως μέσω επιρρών της αμερικάνικης ποίησης που αποσκοπούν στο να ενισχύσουν τη γυναικεία φωνή μέσω του μύθου.⁶² Στην μεταϋπερρεαλιστική ποιητική γραφή της διαπιστώνεται η εκφορά ενός βιωματικού και σωματοκεντρικού γυναικείου λόγου που απελευθερώνει το γυναικείο ποιητικό υποκείμενο από τις υπαγορεύσεις της πατριαρχικής ποίησης,⁶³ ενώ παράλληλα το ωθεί στην αποδόμηση των ιεραρχικών δίπολων στα οποία εδραϊώνεται η πατριαρχική σκέψη, κατά την Η. Σίχους.⁶⁴ Η ίδια η ποιήτρια, άλλωστε, ομολογεί: «Ίσως κάποτε αφήσουμε πίσω μας τη δυαδική ή διαλεκτική εικόνα πούχουμε του κόσμου όπου η σκέψη και η ζωή προοδεύουν μόνο μέσα

59 Aragis (1998).

60 Robinson (1996: 115–117).

61 Για τη φεμινιστική θεωρία της επιστροφής στο μυθικό παρελθόν και της αναθεώρησης των μυθικών αρχετύπων για την ανακατασκευή της γυναικείας ταυτότητας βλ. Rich (1972).

62 Van Dyck (1996). Για την επανεγγραφή των μύθων από γυναίκες ποιήτριες και τις καταβολές της στο ρεύμα του μοντερνισμού βλ. Anastasiadou (1999).

63 Arseniou (1999: 128).

64 Σίχους (1980: 96). Η θέση της γυναίκας εντοπίζεται πάντα στον ιεραρχικά κατώτερο πόλο των αντιθετικών ζευγών που δομούν το πατριαρχικό κοινωνικό καθεστώς, το οποίο ταυτίζεται με τη λεγόμενη «συμβολική τάξη πραγμάτων». Βλ. και Μοί (2002: 101).

από ζεύγη αντιθέσεων, θετικό-αρνητικό, ενεργητικό-παθητικό. Ίσως φτάσουμε να γίνουμε ολοκληρωμένες οντότητες, να δρούμε, δηλαδή, ολόκληροι, περιέχον και περιεχόμενο, και όχι σαν νάμασταν το μισό κάποιου άλλου μισού που πάντα ψάχνουμε και που είναι πάντα έξω από μας».⁶⁵

Με τη ανατροπή των μυθικών στερεοτύπων, που αποτελούν τον πυρήνα της πατριαρχικής σκέψης, επιδιώκεται στη γραφή της η άρση των έμφυλων στερεοτύπων, η προσέγγιση της αυτογνωσίας και η κατάκτηση της υπαρξιακής ολότητας. Η νεωτερική επαναχρησιμοποίηση του μυθικού υλικού με ιδιάζοντα τρόπο αποκαλύπτει εσωτερικές διεργασίες που ανταποκρίνονται στην ανάγκη προβολής μιας υποκειμενικής βιοθεωρίας, η οποία αποτελεί επιστέγασμα του προσωπικού αγώνα της ποιήτριας να ισορροπήσει αντίρροπες δυνάμεις κατά την απόπειρα αυτοπροσδιορισμού και ερμηνείας του κόσμου.⁶⁶ Το ανασκευαστικό αυτό εγχείρημά της εξυπηρετεί τη συνειδητή σκιαγράφηση στην ποίησή της μιας διαφορετικής έμφυλης υποκειμενικότητας και την υπογράμμιση της ιστορικής, κοινωνικοπολιτικής και βιολογικής ή σωματικής διαφορετικότητάς της,⁶⁷ ακόμη και μετά την απαλοιφή του συγγραφικού υποκειμένου ή την πρόκριση της απρόσωπης κειμενικότητας στη μεταδομιστική κριτική.⁶⁸

Τα μυθικά στοιχεία που μετασχηματίζονται στα ποιήματά της, αντλημένα από ένα οικείο στους αναγνώστες και διαχρονικό «δυναμικό σύστημα συμβόλων, αρχετύπων και σχημάτων», όπως είναι ο μύθος,⁶⁹ δεν συνιστούν απλώς δομικούς άξονές τους, αλλά επιδέχονται πολλαπλές νοηματοδοτήσεις,⁷⁰ τις οποίες προάγει η συστηματική χρήση της αλληγορίας.⁷¹ Και παρά την πυκνότητα και την ελλειπτικότητα του αφαιρετικού ποιητικού της λόγου, οι νοηματοδοτήσεις αυτές πραγματοποιούνται άμεσα από τους αναγνώστες, δεδομένου ότι, όπως υποστηρίζει ο R. Barthes, «ο μύθος [...] καταργεί την πολυπλοκότητα των ανθρώπινων πράξεων, τους δίνει την απλότητα των ουσιών [...], οργανώνει έναν κόσμο χωρίς αντιθέσεις, καθώς δεν έχει βάθος, έναν κόσμο που εξαντλείται στο προφανές».⁷²

65 Anghelaki-Rooke (1976b: 59).

66 Feder (1971: 32).

67 Για το ζήτημα της υποκειμενικότητας στη γυναικεία ποιητική βλ. Miller (1986a: 103-107, 117 και 1986b: 271-272).

68 Barthes (1977: 145-148), Foucault (1984: 103-105).

69 Durand (1969: 64). Για τη διακειμενικότητα ως μια από τις βασικές συνιστώσες της διαχρονικότητας του μύθου βλ. Chauvin (2005: 174).

70 Righter (1975: 35).

71 Fletcher (1964: 21).

72 Barthes (1957: 257).

Βιβλιογραφία

- Anastasiadou, A. 1999. I Persefoni kai oi kores tis. Apo ti Zoi Karelli stin Olga Broumas, *Diavazo* 401, 132-136. [Αναστασιάδου, Α. 1999. Η Περσεφόνη και οι κόρες της. Από τη Ζωή Καρέλλη στην Όλγα Μπρούμας, *Διαβάζω* 401, 132-136.]
- Anghelaki-Rooke, K. 1976a. Credo. *Kainouria epochi: pagkosmia epitheorisi pnevmatikis kalliergeias* (Fthinoporos), 49. [Αγγελάκη-Ρουκ, Κ. 1976a. Credo. Καινούρια εποχή: παγκόσμια επιθεώρηση πνευματικής καλλιέργειας (Φθινόπωρο), 49.]
- Anghelaki-Rooke, K. 1976b. Feminismos kai neoteri gynaikeia poiisi stin Ellada. *Kainouria epochi: pagkosmia epitheorisi pnevmatikis kalliergeias* (Fthinoporos), 53-59. [Αγγελάκη-Ρουκ, Κ. 1976b. Φεμινισμός και νεότερη γυναικεία ποίηση στην Ελλάδα. Καινούρια εποχή: παγκόσμια επιθεώρηση πνευματικής καλλιέργειας (Φθινόπωρο), 53-59.]
- Anghelaki-Rooke, K. 1983. Sex Roles in Modern Greek Poetry. *Journal of Modern Greek Studies* 1/1, 141-155.
- Anghelaki-Rooke, K. 1990. Me pragmatika vatrachia mesa. In A. Frantzi - K. Anghelaki-Rooke - R. Galanaki - A. Papadaki - P. Pampoudi (eds.), *Yparchei, loipon, gynaikeia poiisi?* Athina, 23-33. [Αγγελάκη-Ρουκ, Κ. 1990. Με πραγματικά βατράχια μέσα. Στο Α. Φραντζή - Κ. Αγγελάκη-Ρουκ - Ρ. Γαλανάκη - Α. Παπαδάκη - Π. Παμπούδη (επιμ.), *Υπάρχει, λοιπόν, γυναικεία ποίηση; Αθήνα*, 23-33.]
- Anghelaki-Rooke, K. 1991. Yparxiakes allages stis gynaikeis dimiourgous. In X. Katsari (ed.), *Perifereiaiko synedrio Gynaikeis kai logotechnia* 29, 30 *Noemvriou kai 1 Dekemvriou* 1991. Komotini, 80-86. [Αγγελάκη-Ρουκ, Κ. 1991. Υπαρξιακές αλλαγές στις γυναίκες δημιουργούς. Στο Ξ. Κατσαρή (επιμ.), *Περιφερειακό συνέδριο Γυναίκες και Λογοτεχνία* 29, 30 *Νοεμβρίου και 1 Δεκεμβρίου* 1991. Κομοτηνή, 80-86.]
- Anghelaki-Rooke, K. 2014. *Poiisi 1963-2011*. Athina. [Αγγελάκη-Ρουκ, Κ. 2014. *Ποίηση 1963-2011*. Αθήνα.]
- Aragis, G. 1998. To ateles tis yparxis stin poiisi tis Katerinas Anghelaki-Rooke. *Elitroschos* 15, 103-113. [Αράγης, Γ. 1998. Το ατελές της ύπαρξης στην ποίηση της Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ. *Ελίτροχος* 15, 103-113.]
- Arseniou, E. 1999. Ta krossia tou keimenou: Ptyches tis ellinikis gynaikeias grafis. *Diavazo* 401, 124-131. [Αρσενίου, Ε. 1999. Τα κρόσια του κειμένου: Πτυχές της ελληνικής γυναικείας γραφής. *Διαβάζω* 401, 124-131.]
- Arthur-Katz, M. 1991. *Penelope's Renown. Meaning and Indeterminacy in the Odyssey*. Princeton.
- Backès, J.-L. 1984. *Le Mythe d'Hélène*. Adosa.
- Barthes, R. 1957. *Mythologies*. Paris.
- Barthes, R. 1974. *S/Z: An Essay*. Transl. by R. Miller. New York.
- Barthes, R. 1977. The Death of the Author. In Idem, *Image - Music - Text. Essays selected and translated by Stephen Heath*. New York, 142-148.
- Beaton, R. 1996. *Eisagogi sti neoteri elliniki logotechnia: Poiisi kai pezografia 1821-1992*. Transl. by E. Zourgou - M. Spanaki. Athina. [Beaton, R. 1996. Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία: Ποίηση και πεζογραφία 1821-1992. Μετάφρ. Ε. Ζουργού - Μ. Σπανάκη. Αθήνα.]
- Belezinis, A. 1982. Antistratefsi stin anadysi mias rizika metamorfomenis gynaikeias "omilias"? Katerinas Anghelaki-Rooke: Enantios erotas. *Diavazo* 57, 153-155. [Μπελεζίνης, Α. 1982. Αντιστράτευση στην ανάδυση μιας ριζικά μεταμορφωμένης γυναικείας "ομιλίας"; Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ: Εναντίος έρωτα. *Διαβάζω* 57, 153-155.]
- Blondell, R. 2013. *Helen of Troy: Beauty, Myth, Devastation*. New York.

- Bohandy, S. 1994. Defining the Self through the Body in Four Poems by Katerina Anghelaki-Rooke and Sylvia Plath. *Journal of Modern Greek Studies* 12/1, 1-36, doi.org/10.1353/jmgs.2010.0347.
- Broze, M. – Couloubartsis, L. – Hypsilanti, A. – Mavromoustakos, P. – Vivier, D. (eds.) 2003. *Le mythe d'Hélène*. Bruxelles.
- Charalampidis, K. 2009. Diatheseis. Poiitiki anagnorisi tis mythikis Elenis. *Poiisi* 17, 247-255. [Χαραλαμπίδης, Κ. 2009. Διαθέσεις. Ποιητική αναγνώριση της μυθικής Ελένης. *Ποίηση* 17, 247-255.]
- Chauvin, D. et al. 2005. *Questions de mythocritique*. Dictionnaire. Paris.
- Christodoulidou, L. 2019. *Opseis tou archaioellinikou mythou stin poiisi tou Kyriakou Charalampidi*. Athina. [Χριστοδουλίδου, Λ. 2019. Όψεις του αρχαιοελληνικού μύθου στην ποίηση του Κυριάκου Χαραλαμπίδη. Αθήνα.]
- Cixous, H. 1980. The Laugh of the Medusa. In E. Marks – I. de Coutrivon (eds.), *New French Feminisms*. Brighton.
- Cixous, H. 2006. To fylo i to kefali? In A. Athanasiou (ed.), *Feministiki theoria kai politismiki kritiki*. Transl. by P. Marketou. Athina, 225-234. [Cixous, H. 2006. Το φύλο ή το κεφάλι; Στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*. Μετάφρ. Π. Μαρκέτου. Αθήνα, 225-234.]
- Clark, S. H. – Schwiebert, V. L. 2001. Penelope's Loom: A Metaphor of Women's Development at Midlife. *The Journal of Humanistic Counseling, Education and Development* 40/2, 161-170, doi.org/10.1002/j.2164-490X.2001.tb00114.x.
- Clayton, B. 2004. *A Penelopean Poetics. Reweaving the Feminine in Homer's Odyssey*. Lanham et al.
- Constantine, P. 2009. Katerina Anghelaki-Rooke. The Scattered Papers of Penelope: New and Selected Poems. *World Literature Today* 83, 66-67.
- Dell'Abate-Çelebi, B. 2016. Penelope's Daughters. A Feminist Perspective of the Myth of Penelope in Annie Leclerc's *Toi, Pénélope*, Margaret Atwood's *The Penelopiad* and Silvana La Spina's *Penelope*. Lincoln, Nebraska.
- Dokou, C. – Sakelliou-Schultz, L. 2000. Drowning in White Ink: The Feminine in the Poetry of Katerina Anghelaki-Rooke and Eleni Vakalo. *Γράμμα / Gramma* 8, 99-123, doi.org/10.26262/gramma.v8i0.7300.
- Domakini, E. 2019. *O mythos tis Marias Magdalinis sti logotechnia tou 20^{ou} aiona, stin Ellada kai ti Gallia*. PhD Thesis. Aristotle University of Thessaloniki. [Δομακίνη, Ε. 2019. Ο μύθος της Μαρίας Μαγδαληνής στη λογοτεχνία του 20^{ού} αιώνα, στην Ελλάδα και τη Γαλλία. Διδακτορική διατριβή. Α.Π.Θ.]
- Douka-Kampitoglou, A. 1997. I pentamorfi kai to teras. *Epanaprosdiorizontas ti gynaiika – poiitria*. *Dini* 9, 159-188. [Δούκα-Καμπίτογλου, Α. 1997. Η πεντάμορφη και το τέρας. *Επαναπροσδιορίζοντας τη γυναίκα – ποιήτρια*. *Δίνη* 9, 159-188.]
- Douka-Kampitoglou, A. (ed.) 1998. *Symposio. Gynaiikes / poiisi stin Ellada kai Vretania, 7-9 Noemvriou 1996*. Thessaloniki. [Δούκα-Καμπίτογλου, Α. (επιμ.) 1998. Συμπόσιο. *Γυναίκες / ποίηση στην Ελλάδα και Βρετανία, 7-9 Νοεμβρίου 1996*. Θεσσαλονίκη.]
- Durand, G. 1969. *Structures anthropologiques de l'imaginaire*. Paris.
- Dyck, K. Van 1996. Bruised Necks and Crumpled Petticoats: What's Left of Myth in Contemporary Greek Women's Poetry. In P. Mackridge (ed.), *Ancient Greek Myth in Modern Greek Poetry: Essays in Memory of C. A. Trypanis*. London – Portland, 121-130.
- Dyck, K. Van 2002. *I Kassandra kai oi logokrites stin elliniki poiisi 1967-1990*. Transl. by P. Ismyridou, 2nd edition. Athina. [Dyck, K. Van 2002. *Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση 1967-1990*. Μετάφρ. Π. Ισμυρίδου. 2^η έκδοση. Αθήνα.]

- Feder, L. 1971. *Ancient Myth in Modern Poetry*. Princeton.
- Fletcher, A. 1964. *Allegory: The Theory of a Symbolic Mode*. Ithaca.
- Foucault, M. 1984. What is an Author? Transl. by Josue V. Harari. In P. Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*. New York, 101–120.
- Garantoudis, E. 2014. Katerina Anghelaki-Rooke: to eso soma [online]. [Γαραντούδης, Ε. 2014. Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ: το έσω σώμα.] Διαθέσιμο από: www.oanagnostis.gr/κατερίνα-αγγελάκη-ρουκ-το-έσω-σώμα-ή-η/#comments [30 December 2021].
- Giannakopoulou, L. 2021. 'Cutting the Threads with Words': The Figure of Penelope in the Poetry of Katerina Anghelaki-Rooke. *Κηϊζένστρο [Κηϊζενστρο]* 11, 48–76, doi.org/10.18485/knjiz.2021.11.11.3.
- Giatromanolakis, G. 1998. Gianni Ritsou: "I Eleni". *Ena politiko poiima? Politis* 47, 32–38. [Γιατρομανωλάκης, Γ. 1998. Γιάννη Ρίτσου: «Η Ελένη». Ένα πολιτικό ποίημα; *Πολίτης* 47, 32–38.]
- Gritsi-Milliex, T. 1981. "I Eleni" του Gianni Ritsou. In A. Makrynika (ed.), *Afieroma ston Gianni Ritsou*. Athina, 547–555. [Γκρίτση-Μιλλιέξ, Τ. 1981. «Η Ελένη» του Γιάννη Ρίτσου. Στο Α. Μακρυνικόλα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο*. Αθήνα, 547–555.]
- Gumpert, M. 2001. *Grafting Helen: The Abduction of the Classical Past*. London.
- Hall, E. 2008. *The Return of Ulysses. A Cultural History of Homer's Odyssey*. Baltimore.
- Heilbrun, C. 1990. What Was Penelope Unweaving? In Eadem, *Hamlet's Mother and Other Women*. New York, 103–111.
- Holst-Warhaft, G. 2007. *Penelope's Confession / Η εξομολόγηση της Πηνελόπης*. New York.
- Jones, A. R. 1989. Writing the Body: Toward an Understanding of L'écriture feminine. In E. Showalter (ed.), *The New Feminist Criticism*. London, 361–378.
- Kastrinaki, A. 2003. I Pinelopi ston 20° aiona. In *I Logotechnia, mia skantalia, mia diafygi eleftherias: afigiseis kai dokimia*. Athina, 191–215. [Καστρινάκη, Α. 2003. Η Πηνελόπη στον 20^ο αιώνα. Στο *Η Λογοτεχνία, μια σκανταλιά, μια διαφυγή ελευθερίας: αφηγήσεις και δοκίμια*. Αθήνα, 191–215.]
- Kastrinaki, A. 2004. The Portrait of the Artist in the Late Twentieth Century. In P. Mackridge – E. Yannakakis (eds.), *Contemporary Greek Fiction in a United Europe. From Local History to the Global Individual*. Oxford, 152–163.
- Kastrinaki, A. 2005. Chriseis tis archaiotitas ston emfylio polemo. *To Imerologio tis Pinelopis* του Kosta Varnali kai ta oria mias anatrophis. In S. Kaklamanis – M. Paschalis (eds.), *I proslipsis tis archaiotitas sto vyzantino kai neolliniko mythistorima*. Athina, 227–241. [Καστρινάκη, Α. 2005. Χρήσεις της αρχαιότητας στον εμφύλιο πόλεμο. Το Ημερολόγιο της Πηνελόπης του Κώστα Βάρναλη και τα όρια μιας ανατροπής. Στο Σ. Κακλαμάνης – Μ. Πασχάλης (επιμ.), *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα*. Αθήνα, 227–241.]
- Kefalea, K. 2016. *Mi mou aptou! I eikona tis Magdalinis sti neolliniki poiisi*. Thessaloniki. [Κεφαλέα, Κ. 2016. *Μη μου άπτου! Η εικόνα της Μαγδαληνής στη νεοελληνική ποίηση*. Θεσσαλονίκη.]
- Kokoris, D. 2008. "Mirykazo ta mataia logia". *Simeioseis gia tin poiisi tis Katerinas Anghelaki-Rooke*. *Poiitiki* 2, 312–318. [Κόκορης, Δ. 2008. «Μηρυκάζω τα μάτια λόγια». Σημειώσεις για την ποίηση της Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ. *Ποιητική* 2, 312–318.]
- Kourtovik, D. 1999. *Ellines metapolemiki syngrafeis. Enas kritikos odigos*. 2nd edition. Athina. [Κούρτοβικ, Δ. 1999. *Έλληνες μεταπολεμικοί συγγραφείς. Ένας κριτικός οδηγός*. 2^η έκδοση. Αθήνα.]
- Krikos-Davis, K. 1979. On Seferis' "Helen". *Byzantine and Modern Greek Studies* 5, 57–76.

- Lévi-Strauss, C. 1973. *From Honey to Ashes*. Transl. by J. & D. Weightman. New York.
- Lévi-Strauss, C. 2010. *Domiki anthropologia*. Transl. by Th. Paradellis. Athina. [Lévi-Strauss, C. 2010. *Δομική ανθρωπολογία*. Μετάφρ. Θ. Παραδέλλης. Αθήνα.]
- Liapi, M. 2017. *O mythos tis gynaikeitos sti gynaikeia metaÿpperrealistiki poiisi*. M.A. Thesis, Aristotle University of Thessaloniki. [Λιάπη, Μ. 2017. *Ο μύθος της γυναικότητας στη γυναικεία μεταÿπερρεαλιστική ποίηση*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Α.Π.Θ.]
- Mactoux, M.-M. 1975. *Pénélope. Légende et Mythe*. Paris.
- Maronitis, D. N. 2003. *Mythos kai poiisi*. *Entefktirio* 60, 7–16. [Μαρωνίτης, Δ. Ν. 2003. *Μύθος και ποίηση*. *Εντευκτήριο* 60, 7–16.]
- Maronitis, D. N. 2007. *H archaeologia tou Seferi: zitimata methodou*. In G. Seferis. *Meletimata*. Athina, 187–197. [Μαρωνίτης, Δ. Ν. 2007. *Η αρχαιολογία του Σεφέρη: ζητήματα μεθόδου*. Στο Γ. Σεφέρης. *Μελετήματα*. Αθήνα, 187–197.]
- Miller, N. K. 1986a. *Changing the Subject: Authorship, Writing and the Reader*. In T. de Lauretis (ed.), *Feminist Studies / Critical Studies*. Bloomington, 102–120.
- Miller, N. K. 1986b. *Arachnologies: The Woman, the Text, and the Critic*. In Eadem (ed.), *The Poetics of Gender*. New York, 270–295.
- Moi, T. 2002. *Sexual / Textual Politics: Feminist Literary Theory*. 2nd edition. London – New York.
- Papadopoulou-Belmehdi, I. 1994. *Le chant de Pénélope. Poétique du tissage féminin dans L'Odyssee*. Paris.
- Polychronakis, D. 2010. *To symvolo tis Sfingas, symvolo symvolou*. In O. Kaïafa (ed.), *Mystikismos kai Techni*. Athina, 67–80. [Πολυχρονάκης, Δ. 2010. *Το σύμβολο της Σφίγγας, σύμβολο συμβόλου*. Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.), *Μυστικισμός και Τέχνη*. Αθήνα, 67–80.]
- Prevelakis, P. 1992. *O poiitis Giannis Ritsos. Synoliki theorisi tou ergou tou*. Athina. [Πρεβελάκης, Π. 1992. *Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος. Συνολική θεώρηση του έργου του*. Αθήνα.]
- Reuter, V. 2014. *Penelope Differently*. Oxford.
- Rich, A. 1972. *When We Dead Awaken: Writing as Re-Vision*. *College English* 34/1, 18–30.
- Righter, W. 1975. *Myth and Literature*. London.
- Robbins, R. 2000. *Literary Feminisms*. Hampshire.
- Robinson, Ch. 1996. *Helen or Penelope? Women, Writers, Myth and the Problem of Gender Roles*. In P. Mackridge (ed.), *Ancient Greek Myth in Modern Greek Poetry: Essays in Memory of C. A. Trypanis*. London – Portland, 109–120.
- Shklovsky, V. 1995. *H techni os techniki*. In T. Todorov (ed.), *Theoria logotechnias: Keimena ton Roson formaliston*. Transl. by I. P. Nikoloudis. Athina, 90–111. [Σκλόφσκι, Β. 1995. *Η τέχνη ως τεχνική*. Στο Τ. Τοντόροφ (επιμ.), *Θεωρία λογοτεχνίας: Κείμενα των Ρώσων φορμαλιστών*. Μετάφρ. Η. Π. Νικολούδης. Αθήνα, 90–111.]
- Siaflekis, Z. I. 1994. *H efthrafsti alitheia. Eisagogi sti theoria tou logotechnikou mythou*. Athina. [Σιαφλέκης, Ζ. Ι. 1994. *Η εύθραυστη αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*. Αθήνα.]
- Soulogianni, A. 1998. *Apologismos prosopikis poiitikis mythologias*. *Diavazo* 391, 83–89. [Σουλογιάννη, Α. 1998. *Απολογισμός προσωπικής ποιητικής μυθολογίας*. *Διαβάζω* 391, 83–89.]
- Spentzou, E. 2006. *Defying History: The Legacy of Helen in Modern Greek Poetry*. In M. Zajko – M. Leonard (eds.), *Laughing with Medusa: Classical Myth and Feminist Thought*. Oxford.

- Stathogiannis, P. 2004. Mia syzitiisi tou Panou Stathogianni me tin Katerina Anghelaki-Rooke. *Ilios, i foni ton trion thalasson* 6, 9–15. [Σταθογιάννης, Π. 2004. Μια συζήτηση του Πάνου Σταθογιάννη με την Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ. *Ήλιος, η φωνή των τριών θαλασσών* 6, 9–15.]
- Vakalo, E. 1976. H fysi tis gynaikias poiisis. *Kainouria epochi: ragkosmia epitheorisi pneumatikis kalliergeias* (Fthinoporo), 99–107. [Βακαλό, Ε. 1976. Η φύση της γυναικείας ποίησης. *Καινούρια εποχή: παγκόσμια επιθεώρηση πνευματικής καλλιέργειας* (Φθινόπωρο), 99–107.]
- Varelas, L. 2001. O mythos tis oraias Elenis sti neoelliniki poiisi: Apo ton Palama os ton Ritso. In *Mnimi G. P. Savvidi. Themata neoellinikis filologias: Grammatologika, ekdotika, kritika. Praktika tis 7^{is} Epistimonikis Synantisis (11–14 Martiou 1997)*. Athina, 333–343. [Βαρελάς, Λ. 2001. Ο μύθος της ωραίας Ελένης στη νεοελληνική ποίηση: Από τον Παλαμά ως τον Ρίτσο. Στο *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα νεοελληνικής φιλολογίας: Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά. Πρακτικά της Η' Επιστημονικής Συνάντησης (11–14 Μαρτίου 1997)*. Αθήνα, 333–343.]
- Woolf, V. 1999. *Dokimia*. Ed. by S. Tsaknias. Transl. by A. Mantoglou. Athina. [Woolf, V. 1999. *Δοκίμια*. Επιμ. Σ. Τσακνιάς. Μετάφρ. Α. Μαντόγλου. Αθήνα.]
- Zaitkin, E. 2011. Psychoanalytic Feminism. In E. N. Zelds (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer Edition) [online]. Available from: <https://plato.stanford.edu/entries/feminism-psychoanalysis/> [3 December 2021].